

УДК 94:339.16.012.32(477.82)«1921/1928»

DOI: 10.20535/2307-5244.60.2025.338323

О. А. Буравський

ORCID: 0000-0002-1847-4605

Житомирський державний університет імені Івана Франка

І. М. Власюк

ORCID: 0000-0003-4679-4101

Житомирський державний університет імені Івана Франка

O. Buravskyi

Zhytomyr Ivan Franko State University

I. Vlasyuk

Zhytomyr Ivan Franko State University

КООПЕРАТИВНА ТОРГІВЛЯ НА ВОЛИНІ В ПЕРІОД НЕПУ (1921–1928pp.)

Cooperative Trade in Volyn during the NEP Period (1921–1928)

Охарактеризовано торговельну діяльність різних селянських кооперативів на Волині в роки нової економічної політики в СРСР; їхні здобутки та проблеми в цьому регіоні. Виявлено залежність розвитку кооперативної торгівлі від держави. Порівняно торгівлю волинських кооперативів з дорадянським часом (початком XX ст.). Встановлено, що торгівля була важливою складовою діяльності споживчої та сільськогосподарської кооперації в роки НЕПу. Влада вбачала у кооперативній торгівлі важливий інструмент для витіснення чи послаблення приватного капіталу на ринку торгівлі. Розпочавши торговельну діяльність переважно з 1924 р., селянська кооперація не мала достатньо часу для ефективного розвитку до згортання НЕПу, однак змогла досягти певних успіхів. Виходячи з наведеної статистики, можна зробити висновок, що кооперативна торгівля поступово збільшувала обсяги в роки НЕПу, однак іще значно поступалася приватній. За певних умов та сприятливої кон'юнктури ринку кооперативна торгівля могла конкурувати з приватною та державною.

Ключові слова: Волинь; кооперативна торгівля; кооперація; нова економічна політика; більшовицька влада.

This study characterizes the trade activities of various peasant cooperatives in Volyn, which was part of the USSR during the NEP years, examining their achievements and problems in this region. It analyses the influence and dependence of cooperative trade development on the state and conducts a comparative analysis of trade development in Volyn cooperatives with the pre-Soviet period of the early 20th century. The research methodology is based on the principles of

historicism, scientificity, and authorial objectivity. It employs methods of analysis and synthesis, comparative analysis (when examining the development of cooperative trade across different periods), and special-historical methods, including historical-systemic analysis (when examining government policy in the field of peasant cooperative development and their trade) and historical-typological analysis (to identify main trends in cooperative trade development during the mentioned years). The scientific novelty lies in the comprehensive study of cooperative trade development in post-revolutionary Volyn during the NEP years, as well as in the utilization of new archival and published sources to illuminate this problem. Conclusions. Trade constituted an important component of consumer activities and agricultural cooperation during the NEP years. The authorities viewed cooperative trade as an important tool for displacing or weakening private capital in the trade market. Having commenced trade activities mainly in 1924, peasant cooperation lacked sufficient time for effective development before the NEP was abolished, yet it still managed to achieve certain successes. Based on the provided statistics, cooperative trade gradually increased its volumes during the NEP period but remained significantly inferior to private trade. Cooperatives lacked great prospects in the trade sector, given the constant state control over their activities. Under certain conditions and favorable market circumstances, cooperative trade could have competed with private and state trade, but it remained at the formation stage, working to regain its position in the trade market while addressing problems of working capital, the need for sufficient numbers of interested and proactive members in cooperative societies, and other related challenges.

Keywords: Volyn; cooperative trade; cooperation; new economic policy; Bilshovyk government.

Постановка проблеми. Розвиток торгівлі, зокрема торговельна діяльність селянських кооперативів є досить складною проблематикою регіональних досліджень історико-економічного напрямку. Вона потребує аналізу не лише розвитку самої торгівлі, її характерних рис, тенденцій і особливостей у визначений період, а й політики більшовицької влади щодо діяльності кооперативів, впливу держави на утворення та контроль їхньої діяльності, зокрема торговельної, надання їм відповідних пільг, встановлення певних обмежень тощо.

Важливо те, що через розвиток торговельної діяльності селянських кооперативів можна простежити опосередковано становище селян, проблеми розвитку економіки, правильність чи хибність рішень державних органів при проведенні економічної політики.

Торгівля в роки НЕПу була важливим показником спроможності селянських кооперативних товариств правильно вести господарську діяльність,

фінансову звітність, вивчати кон'юнктуру ринку в регіоні, віднаходити місце в торговельній сфері, не допускати застою в економічній діяльності.

Важливо зазначити, що поняття «кооперативна торгівля» не обмежується лише сферою споживчої кооперації, але охоплює й збутову діяльність кооперативних товариств, їхній вихід на зовнішній ринок.

Необхідність вивчати соціально-економічні процеси періоду НЕПу посилюється інтересом до цієї проблематики вітчизняних і зарубіжних дослідників, які звертають увагу на малодосліджені аспекти історії України цих років. Регіональний вимір досліджень не менш важливий, потребує залучення архівних і опублікованих джерел, допомагає виявити специфіку розвитку торгівлі в конкретному регіоні та участі в ній селянських кооперативів.

Аналіз останніх досліджень. Розвиток торгівлі в українському селі (зокрема кооперативної) в добу НЕПу віддзеркалювався в низці наукових праць. Так, у контексті проблематики нашого дослідження, необхідно виділити праці В. Олянич (аналіз участі селян у кооперативних заготівлях в УСРР в роки НЕПу) (Олянич, В. 2009); Ю. Тимченко (про розвиток та проблеми споживчої кооперації в Україні у названий період) (Тимченко, Ю. В. 2005); Ю. Волосника, І. Шляхової (про важливі тенденції розвитку регіональної кооперативної торгівлі) (Волосник, Ю. П. & Шляхова, І. В. 2010); О. Даниленка (аналіз участі кооперації в зовнішній торгівлі УСРР у 1920-х рр.) (Даниленко, О. 2013); О. Пиріг (аналіз цінової політики більшовиків періоду НЕПу) (Пиріг, О. А. 2001); М. Алімана, Т. Оніпко (висвітлення поглядів зарубіжної історіографії щодо розвитку споживчої кооперації в УСРР в роки НЕПу) (Аліман, М. В. & Оніпко, Т. В. 2009) та ін.

Розвиток кооперативної торгівлі на Волині в добу НЕПу є малодослідженою темою, потребує належного аналізу з урахуванням здобутків і підходів сучасних наукових досліджень такої проблематики, використання архівних джерел, не введених раніше до наукового обігу, та періодики тих років.

Метою статті є виявлення характерних тенденцій та проблем розвитку селянської кооперативної торгівлі; розкриття інтересів та впливу держави на розвиток кооперативної торгівлі на Волині у період впровадження нової економічної політики у СРСР.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи політику більшовицької влади щодо розвитку торгівлі на початку 1920-х рр., важливо відзначити, що вона була спрямована на підтримку становлення тоталітарного режиму в умовах його послаблення через національно-визвольні змагання в Україні та боротьбу за владу в інших регіонах колишньої Російської імперії у 1917–1921 рр. Влада більшовиків була неспроможна самостійно вирішити проблеми й подолати виклики в економічній і соціальній сфері, не мала достатніх коштів для розвитку державної торгівлі, тому розраховувала на підтримку кооперативів у боротьбі з приватним капіталом. У таких умовах для регу-

лювання економічної взаємодії між містом і селом важливо було залучити кооперативну торговельну мережу, хоча питання про її якість гостро постає в середині 1920-х рр. (Волосник, Ю. П. & Шляхова, І. В. 2010, с. 72).

Вивчаючи контроль державних органів над діяльністю селянських кооперативів, зокрема в торгівлі, важливо звернутися до перших документів періоду НЕПу. Зокрема, необхідно зазначити, що Рада народних комісарів прийняла декрет (від 07.04.1921), за яким було передбачено обов'язковий вступ у споживчі товариства всього населення для кожної місцевості, покладено на ці товариства державні обов'язки. Влада діяла примусовими методами в умовах свого нестійкого становища та економічної кризи початку 1920-х рр. Добровільне членство в цих кооперативах було введено лише 1924 р. (Тимченко, Ю. В. 2005, с. 141, 145). Однак державний контроль за діяльністю кооперативів зберігався. Часто у звітах влади щодо розвитку торгівлі на Волині в роки НЕПу вживається термін «державно-кооперативна торгівля», що підкреслює залежність кооперації від рішень державних органів.

Необхідно зазначити, що торгівля на Волині на початку ХХ ст. була досить жвавою. Економічними передумовами розвитку торгівлі були: значний відсоток міст і містечок у загальній кількості населених пунктів цієї губернії; її прикордонне становище; розвинута мережа залізниць; відносна близькість великих внутрішніх ринків збуту товарів (Одеса, Миколаїв); значення губернського внутрішнього ринку внаслідок великої щільності населення та умов соціально-економічної диференціації. Місцеве населення мало значну купівельну спроможність, було особливо зацікавленим у купівлі продуктів споживання (галантереї, бакалеї та ін.). Для товарообігу всередині губернії було характерним перевезення зернових вантажів для потреб мукомельної промисловості, а також цукрового буряка та цукру для потреб цукрових і рафінадних заводів. Товарообіг загалом охоплював прибутки з продажу продуктів землеробства, тваринництва, лісових матеріалів, мануфактурних та галантерейних виробів¹.

Важливим, на наш погляд, для розуміння проблем кооперативної торгівлі є порівняльний аналіз окремих показників щодо розвитку споживчої кооперації на Волині на початку ХХ ст. та в роки НЕПу. Зокрема, в окремих архівних документах наведено статистику, що свідчить про відмінності в розвитку цього виду кооперації названих періодів. Так, якщо 1913 р. існувало 132 споживчі товариства на Волині (14 764 члени), що мали товарообіг на 1 348 000 крб та пайові внески 264 000 крб, то на 1 жовтня 1924 р. відповідно було 258 товариств (32 114 членів), з товарообігом 1 400 014 крб та пайовими внесками на 34 968 крб. Якщо членами споживчих товариств 1913 р. були переважно представники заможного селянства й середня-

¹ Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.). Ф. Р-308. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 19.

ків, маючи значний пайовий внесок (18–20 крб), то на 1924 р. значно збільшилася участь у них незаможного селянства, з пайовим внеском в 1 крб¹. Беручи до уваги різні негативні впливи, соціальні катаклізми, кризи в економіці, інфляцію, маємо звернути увагу на те, що в роки НЕПу, незважаючи на кількісне збільшення товариств і членів у них, головною проблемою була відсутність достатньої кількості власних коштів для розвитку споживчої кооперації в регіоні, зокрема для торговельних операцій. Це було серйозною перепорою для господарського розвитку та зміцнення фінансового становища кооперативних товариств. Важливою цифрою також є показник товарообігу, який дуже мало зріс у роки НЕПу, при тому, що товариств і членів у них удвічі побільшало.

Часто невдалі закупівельно-збутові операції значної частини селянських кооперативів були наслідком відсутності в селах досвідчених кооперативних працівників та рахівників. Також впливало на невдалі торговельні операції податкове обкладення кооперації, вище, ніж у приватних торговців, які приховували обігові кошти. Це була одна з причин, чому кооперативна торгівля не могла конкурувати з приватною².

Б. Кругляк, аналізуючи розвиток кооперативної торгівлі в Україні на початку ХХ ст., зокрема зазначив, що збутова діяльність кооперативів сприяла розширенню внутрішнього ринку, поглибленню ринкових відносин на селі; також вона дещо поліпшила рівень життя частини дрібних виробників, але найбільше виграла від цього торговельна буржуазія міста й села³. Що було відмінного у кооперативній торгівлі періоду НЕПу та початку ХХ ст.? Насамперед, вплив державних органів на її розвиток, їхнє бажання контролювати всю діяльність кооперації, підпорядкувати її інтересам владної партії. З іншого боку, багато проблем діяльності кооперативів були схожими. Кооперація початку ХХ ст. в Україні не змогла розвинутися на повну силу через події Першої світової війни та зміну влади 1917 р. У 1920-х рр. кооперативна діяльність, зокрема торговельна, практично стала додатковим підсобним механізмом для реалізації економічної політики більшовицької влади. Вона, як показав досвід її недовгого існування, так само тільки почала, образно кажучи, розправляти крила, але її в підсумку використала держава, щоб створити вигідні собі колективні форми господарювання.

Однією з ознак одержавлення кооперативної торгівлі була наявність у ній випадкових людей (на відміну від початку ХХ ст., коли там працювали заінтересовані, ініціативні члени кооперації), перетворення продавців кооперативних крамниць на звичайних службовців. Структура й завдання кооперації часів НЕПу, на думку окремих її дослідників, не відповідали еконо-

¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-308. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 22 зв.

² Держархів Житомирської обл. Ф. Р-327. Оп. 2. Спр. 36. Арк. 34 зв. — 35.

³ Історик Борис Кругляк: наукове надбання Житомирщини, України і світу. Праці. Спогади. Матеріали: збірник / Упор. М. Кругляк. Житомир: Волинь, 2014. С. 243.

мічній політиці теоретиків нового тоталітарного режиму, які вбачали в ній лише складову господарського механізму на основі державної власності¹.

Погляди представників зарубіжної історіографії на проблеми розвитку споживчої кооперації в роки НЕПу в аналізі М. Алімана та Т. Оніпко також свідчать про те, що вони підкреслюють залежність розвитку кооперації в УСРР у цей період від держави, вплив її на ухвалення рішень щодо господарської діяльності кооперативів, спрямовування її в напрямку, вигідному для владної партії більшовиків, внаслідок чого вона стала несправжньою кооперацією (Аліман, М. В. & Оніпко, Т. В. 2009, с. 220–231).

Аналізуючи питому вагу різних видів торгівлі на Волині в період НЕПу, варто відзначити, що, наприклад, на 1924 р. кооперативна торгівля (19,6%) ще значно відставала від приватної (72,7%), але випереджала державну (7,7%)².

Кооперативна торгівля поступово нарощувала вплив. Так, у другому півріччі 1924 р. її показники по окремих районах Волині були такими: у Житомирській окрузі — 28,9% від обслуговування потреб споживчого ринку (державна — відповідно 16,2%, приватна — 54,9%); у Коростенській — відповідно 17,3%, 10,7% та 72,1%; у Шепетівській — 24,3%, 7,3% та 68,4%³.

Загалом у 1923–1925 рр., згідно зі статистичними даними по Волинській окрузі, існувала тенденція до збільшення товарообігу кооперативної торгівлі у містах і селах (з 27,7% до 33%), при відносно статистичному збереженні позицій приватної й зменшенні товарообігу державної торгівлі (з 17,1% до 9,2%)⁴.

Необхідно зазначити, що в роки НЕПу кооперативна торгівля на Волині та загалом в УСРР зазнавала коливання цін, що було пов'язано з попитом і пропонуванням на товари, неврожайними роками (зокрема, 1924 р.), а також тим, що влада встановила в ці роки обов'язкові тверді ціни для кооперативної й державної торгівлі на хліб, сіль, цукор та ін. О. Пиріг зокрема, висловлює думку, що влада загалом ігнорувала ринкові механізми ціноутворення, проводила непродуману, директивну політику щодо зниження цін виробником (Пиріг, О. А. 2001, с. 121). Це, звичайно, заважало й торговельній діяльності кооперативів, яким довелося виконувати вказівки влади.

Важливо також проаналізувати участь селян у торгівлі зерновими. Як зазначив В. Олянич, вона залежала від багатьох чинників: попиту на зернові; ринкових і закупівельних цін кооперативних організацій; врожайності конкретного року; товарності сільськогосподарського виробництва, наявності лишків зернових; цін на промислові товари та ін. Селяни не продавали зерно великими партіями. На Правобережжі, наприклад, на 1925 р., селян-

¹ Історик Борис Кругляк: наукове надбання Житомирщини, України і світу. Праці. Спогади. Матеріали: збірник / Упор. М. Кругляк. Житомир: Волинь, 2014. С. 263.

² Держархів Житомирської обл. Ф. Р-308. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 25.

³ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1121. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 9.

⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-308. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 72.

ські господарства збували в середньому близько 14 пуд. зерна. У той самий час дослідник указав на проблему диктату основних хлібозаготівельних організацій (Олянич, В. 2009, с. 377–378, 390). Це свідчило про залежність цих організацій від державних структур, що чинили відповідний тиск, ставили конкретні завдання для кооперативних спілок, які реалізовували зернові на хлібному ринку.

Державні організації на Волині контролювали ціни на хлібну продукцію. Зокрема, Губвнуторг вимагав у циркулярі 1924 р. від кооперативних організацій не виходити за максимальні ціни, які він установив на печений хліб¹.

Залишалась актуальною й проблема закупівельних цін, яку не було вирішено навіть 1927 р. Так, в одні зі статей газети «Радянська Волинь» висвітлювалася проблема справедливої ціни, за яку селянин міг би продати свою продукцію зернових культур через хлібозаготівельні організації та кооперативи².

Аналіз статистики у розвитку торгівлі Волинської округи за 1923–1925 рр. показує тенденцію до збільшення торговельних одиниць кооперативної мережі загалом. Для 1923 р. характерним було панування на ринку приватної торгівлі в умовах проблем відновлення економіки. Так, 1924 р. налічувалося 157 торговельних одиниць сільськогосподарської та 239 споживчої кооперації; 1925 р. — відповідно 179 та 225 (при збільшенні кількості споживчих кооперативів за цей рік із 115 до 185). Приватна торгівля переважала; кількість її торговельних одиниць збільшилася за названі роки з 3052 до 3190. Державна торгівля збільшила позиції з 44 до 118 одиниць³.

Кооперативна торгівля у Волинській окрузі мала досить широкий асортимент товарів (60% на 1925 р.), який відставав від державної (86%), але був уже більшим за асортимент приватної торгівлі (53%)⁴.

Зовнішньоторговельна діяльність української кооперації була вимушеним кроком з боку влади, незважаючи на дискусії та різне ставлення до цього представників державних органів. Так, 5 березня 1924 р. Рада праці та оборони СРСР дозволила «Вукоопспілці» вести зовнішню торгівлю. Трохи пізніше (8 серпня 1924 р.) таке право отримав Всеукраїнський союз сільськогосподарсько-кредитної, кустарно-промислової й промислово-кредитної кооперації «Сільський господар» (Даниленко, О. 2013, с. 29).

Окремо звернемо увагу на розвиток торговельних операцій хмелярської кооперації. Відомо, що на Волині вирощування хмелю було традиційним важливим видом сільськогосподарської діяльності. Організація кооперативів для вирощування та збуту хмелю в роки НЕПу була своєчасною та важливою справою для селян. Хмельовий ринок був вигідним для торгівлі волинської кооперації, отримання великих прибутків (оскільки ціни на хміль були

¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1745. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 243.

² Радянська Волинь. 17 серпня 1927. № 96 (1550). С. 3.

³ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-308. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 71.

⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-308. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 73.

високими, наприклад, від 154 до 175 крб за 1 пуд у вересні 1924 — лютому 1925 рр.). Однак ця сфера потребувала подальшого збільшення площ під хмелем, залежала від його сорту й урожайності. На 1924 р. хмільники на Волині становили 628 дес., у той час як на 1915 р. — 3710 дес.¹

Важливо також зазначити, що кооперативний і державний збут хмелю, наприклад, 1923 р. ще значно поступався приватному, який становив тоді 90% від усього його збуту². Приватний капітал запанував на хмельовому ринку через складне становище в цій галузі на початку 1920-х рр. Ціни на продаж хмелю збільшилися тільки з вересня 1923 р. до липня 1924 р. з 45 до 300–350 крб за пуд. Державні органи вбачали в цьому ризики для своєї монополії в цій прибутковій сфері та намагалися витіснити приватний капітал завдяки збільшенню державного й кооперативного секторів вирощування та збуту хмелю³.

На 1 січня 1926 р. кооперація охоплювала 65% селянських хмелярських господарств Волинської округи та 80% площ під хмільниками. Хмелярські товариства тут завершили 1926 р. чистим прибутком 102 тис. крб, що свідчило про вдалі торговельні операції. Цікаво, що дефіцитних хмелярських кооперативних товариств не було. Власні й пайові капітали цих товариств поступово збільшувалися, хоча тоді становили поки невелику частину від суми їхнього балансу та обігу. Відповідно торговельні операції змушували звернути увагу й на якість хмелю⁴.

Селянська кооперація переживала становлення та розвиток, але ще мала достатньо багато проблем. Загалом, губернський союз кооперації ставив завдання мати в торговельній діяльності кооперативів націнки на товари до 20%. Необхідно було збільшувати власні кошти товариств через отримання прибутків і збирання пайових капіталів, а також залучення нових внесків, збільшення торговельних обігів. Серйозною проблемою для частини кооперативів була торгівля в кредит, що підривало їхню господарську міць⁵.

Стан роботи споживчих кооперативів у селах Волині, за матеріалами газети «Радянська Волинь», показує, що лише окремі з них навчилися правильно й ефективно вести торгівлю, діловодство, а значна їх кількість мала досить кволий стан справ. Наприклад, у с. Троковичах Черняхівського району кооперативна крамниця перетворилася на шинок. У с. Вільське того ж району продавці зловживали, витрачаючи кооперативні гроші⁶.

Доцільним також є вивчити досвід діяльності молочарської кооперації на Волині цього періоду: організації закупівлі молока у селян, переробки

¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1121. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 64.

² Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1121. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 90.

³ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1745. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 30–31.

⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-308. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 7–8.

⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-28. Оп. 1. Спр. 1122. Арк. 289.

⁶ Радянська Волинь. 26 липня 1927. № 87 (1541). С. 5.

його на молочарських заводах та збуту цієї продукції на ринку. Відзначимо, що це був вигідний напрям торговельної діяльності, оскільки збут молочарської продукції давав значні прибутки. Так, на 1 січня 1926 р. через кооперативні організації Волинської округи збули 64% масла, виробленого на заводах молочарських товариств¹.

Одним з важливих видів торговельної діяльності селянських кооперативів був продаж сільськогосподарських і та знарядь. Село потребувало цих товарів. Наприклад, Житомирська база організації «Плугатар» продала за три квартали 1926/1927 господарського року через посередництво кооперативних товариств 96,4% від усієї кількості машин та знарядь².

Загалом торговельна діяльність селянських кооперативів охоплювала різні види товарної продукції, залежно від попиту та пропонування конкретної місцевості, окремі з яких ми намагалися висвітлити в рамках нашого дослідження.

Висновки. Торгівля була важливою складовою діяльності споживчої та сільськогосподарської кооперації в роки НЕПу. Влада вбачала в кооперативній торгівлі важливий інструмент для витіснення чи послаблення приватного капіталу на ринку торгівлі. Розпочавши торгівлю переважно з 1924 р., селянська кооперація не мала достатньо часу для ефективного розвитку до згортання НЕПу, однак змогла досягти певних успіхів. Виходячи з наведеної статистики, можна зробити висновок, що кооперативна торгівля поступово збільшувала обсяги в роки НЕПу, однак іще значно поступалася приватній. Великих перспектив у кооперативів у торгівлі не було, враховуючи постійний контроль за їхньою діяльністю з боку державних органів. За певних умов та сприятливої кон'юнктури ринку кооперативна торгівля могла конкурувати з приватною й державною, однак вона перебувала ще на етапі становлення та відвоювання місця на ринку торгівлі, також вирішення проблем обігових коштів, наявності достатньої кількості мотивованих та ініціативних членів кооперативних товариств тощо.

Потребують подальшого вивчення торговельна діяльність споживчих кооперативів на Волині, кредитна селянська кооперація в роки НЕПу.

Аліман, М. В. & Онішко, Т. В. 2009. Погляд історіографів зарубіжжя на споживчу кооперацію України в умовах НЕПу. *Вісник Львівської комерційної академії*. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії. Вип. 8. С. 220–232.

Волосник, Ю. П. & Шляхова, І. В. 2010. Культура кооперативної торгівлі у Харкові в роки непу. *Чорноморський літопис*. № 1. С. 71–74.

Даниленко, О. 2013. Участь кооперації в зовнішній торгівлі УСРР (1920-і рр.). *Часопис української історії*. Вип. 26. С. 28–33.

Олянич, В. 2009. Участь селян у кооперативних заготівлях в УСРР у 20-х рр. XX ст. *Гуржійські історичні читання: Зб. наук. пр.* № 3. С. 385–392.

¹ Радянська Волинь. 2 липня 1926. № 74 (1378). С. 4.

² Держархів Житомирської обл. Ф. Р-308. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 133.

Пиріг, О. А. 2001. Цінова політика більшовиків в роки НЕПу. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. 1 (13). С. 116–121.

Тимченко, Ю. В. 2005. Споживча кооперація України в період непу (1921–1928 рр.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. Зб. наук. праць. Вип. 37–38. С. 139–147.

Aliman, M. V. & Onipko, T. V. 2009. Pohliad istoriohrafiv zarubizhzhia na spozhyvchu kooperatsiiu Ukrainy v umovakh NEPu [The View of the Foreign Historians on the Consumer Cooperation in Ukraine during the NEP Period]. *Visnyk Lvivskoi komertsii noi akademii*. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi komertsii noi akademii. Vyp. 8. S. 220–232 [In Ukrainian].

Volosnyk, Yu. P. & Shliakhova, I. V. 2010. Kultura kooperatyvnoi torhivli u Kharkovi v roky nepu [Cooperation Trade Culture in Kharkiv during the NEP Years]. *Chornomorskyi litopys*. № 1. S. 71–74 [In Ukrainian].

Danylenko, O. 2013. Uchast kooperatsii v zovnishnii torhivli USRR (1920-i rr.) [Participation of Cooperation in the Foreign Trade of the Ukrainian SSR (1920s Years)]. *Chasopys ukraïnskoi istorii*. Vyp. 26. S. 28–33 [In Ukrainian].

Olianych, V. 2009. Uchast selian u kooperatyvnykh zahativliakh v USRR u 20-kh rr. XX st. [Peasants' Participation in Cooperative Procurement in the Ukrainian SSR in the 1920s]. *Hurzhiivski istorichni chytannia*: Zb. nauk. pr. № 3. S. 385–392 [In Ukrainian].

Pyrih, O. A. 2001. Tsinova polityka bilshovykiv v roky NEPu [The Pricing Policy of the Bolsheviks during the NEP Years]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*. Vyp. 1 (13). S. 116–121 [In Ukrainian].

Tymchenko, Yu. V. 2005. Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy v period nepu (1921–1928 rr.) [Consumer Cooperatives in Ukraine during the NEP Period (1921–1928)]. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy*. Zb. nauk. prats. Vyp. 37–38. Kyiv. S. 139–147 [In Ukrainian].